

בית משפט מיוחד לחוקה

אהרן ברק

א. הדוגמה האירופית אינה מתאימה למציאות שלנו

רוב בתי המשפט החוקתיים באירופה הוקמו לאחר מלחמת העולם השנייה. הלכת שנלמד מהמלחמה ומהשוואה היה שיש לעגן בחוקה את זכויות האדם, ויש לאפשר לבית המשפט לקבוע אם חוקיות הן פעולות השלטון, לרבות בית המחוקקים. השופטים נתפסו אפוא כמנגים החוקתיים על זכויות האדם. ואולם השופטים האלה היו אותם השופטים שפעלו בגרמניה הנאצית, באיטליה הפאשיסטית ובספרד של פרנקו. לא היה אפשר להפקיד בידי שופטים אלו - שרבים מהם שיתפו פעולה עם השלטון המדכא ומכל מקום לא נמנעו מלפעול בשירותו - את ההגנה החוקתית על זכויות האדם. לא היה מנוס מיצירתו של בית משפט מיוחד שבו יכהנו שופטים שלא נטלו חלק במשטר הישן. כך הוקמו במדינות האלה בתי משפט חוקתיים ובהם שופטים מיוחדים שלא שירתו את המשטר הישן. תופעה דומה התרחשה עם התפוררותה של האימפריה הסובייטית. ברוסיה עצמה ובמדינות מזרח אירופה נוסדו חוקות חדשות המגנות על זכויות האדם. לא היה אפשר להפקיד את ההגנה על זכויות האדם בידי השופטים הרגילים, אשר שירתו את המשטר הקומוניסטי. לא היה מנוס מהקמתו של בית משפט מיוחד.

על מגמה זו ניתוספו שני שיקולים הקשורים למבנה בתי המשפט ולמעמדם של השופטים: השיקול האחד קשור למבנה בתי המשפט באירופה. מבנה זה מבוסס על כמה מערכות שיפוט שבראש כל אחת מהן עומד בית משפט עליון שאינו כפוף לבתי המשפט העליונים של מערכות השיפוט האחרות. בצרפת מוכרים בתי המשפט האזרחיים והפליליים, ובראש בית המשפט לקסציה (Cour de Cassation). בעדם עומדת מערכת בתי המשפט לעניינים מנהליים ובראש מועצת

ביום 22.11.2000 קיבלה הכנסת בקריאה טרומית את הצעת חוק-יסוד בית המשפט לחוקה. על פי הצעה זו יוקם בית משפט מיוחד לחוקה מחוץ למסגרת של בתי המשפט הרגילים. הוא - ורק הוא - יוסמך לפסוק בכל נושא שמתעוררת בו שאלה חוקתית הטעונה הכרעה. הוא יורכב משופטים שלא ימונו כמקובל על ידי הנשיא בהמלצתה של ועדת הבחירה שהוקמה לפי חוק-יסוד השפיטה. באחת ההצעות נקבע כי מקצת שופטי בית המשפט לחוקה ימונו על ידי הכנסת. ביסוד הצעות אלו עומד הרצון להוציא מסמכותו של בית המשפט העליון את הסמכות להחליט בשאלות חוקתיות. דוגמה להסדרים דומים הם בוני המשפט החוקתיים שהוקמו לאחר מלחמת העולם השנייה ברבות ממדינות אירופה ובהן גרמניה, איטליה וספרד.

להלן אבסס את ארבע הפרופוזיציות האלה:

- (א) הדוגמה האירופית אינה מתאימה למציאות שלנו;
- (ב) הדוגמה המתאימה למציאות שלנו היא מדינות המשפט המקובל ובהן ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה והודו;
- (ג) יש להימנע מהקמת בית משפט מיוחד לחוקה, מפני שהקמתו תביא לידי פוליטיזציה של השפיטה (החוקתית והרגילה גם יחד), לסיכון הרמה המקצועית של השפיטה, לפגיעה באמון הציבור במערכת השפיטה, ולהרס בית המשפט העליון;
- (ד) יש להשאיר את השפיטה החוקתית בידי בית המשפט העליון, אשר מאז קום המדינה משקף כראוי את הפלורליזם של החברה הישראלית ומגן כראוי על החוקה ועל ערכי המדינה ובהם זכויות האדם.

לזכויות האדם. זאת ועוד: השיקולים המבניים המצדיקים הקמת בית משפט חוקתי מיוחד בקונטיננט אינם קיימים בישראל. המבנה שלנו הוא מבנה פירמידי המעמיד בראש מערכת בתי המשפט את בית המשפט העליון, ופסקי הדין שלו מחייבים את כל מערכות השיפוט. אין צורך מוסדי בבית משפט חוקתי מיוחד מחוץ לבית המשפט העליון. כמו כן השיקולים הקשורים למעמד השופטים אינם תופסים בישראל. התפיסה הקונטיננטלית אינה תפיסתנו שלנו. השופט בישראל אין רואים בו בירוקרט. נהפוך הוא: הוא מצוי מחוץ למסגרת הבירוקרטית. הוא נבחר מבין טובי המשפטנים; ואישיותו, תפיסת עולמו וניסיונו המקצועי הם המכשירים אותו לשיפוט חוקתי.

ב. הדוגמה המתאימה לנו היא מדינות המשפט המקובל

כנגד הדוגמה הקונטיננטלית - שממנה שואבים את השראתם חסידי בית המשפט החוקתי המיוחד - עומדת הדוגמה של מדינות המשפט המקובל. במדינות אלו כל השנים הגנו בתי המשפט - ששופטיהם נבחרים מקרב טובי המשפטנים - על זכויות האדם. הבעיות החוקתיות מגיעות לבתי המשפט הרגילים בדרכים מדרכים שונות, והן מוצאות את הכרעתן בסופו של יום בבית המשפט העליון של השיטה העומד בראש הפירמידה של בתי המשפט. זה המצב בארצות-הברית, בקנדה, באירלנד, בהודו, באוסטרליה, בקפריסין, ובשאר המדינות של המשפט המקובל. כיום זה המצב גם באנגליה, שבית המשפט העליון שלה ולא בית משפט נפרד לחוקה הוא המוסמך להחליט כי חוקים של הפרלמנט סותרים את האמנה האירופית בדבר זכויות האדם.

מדינת ישראל ירשה מן המשטר המנדטורי שיטת משפט שהיא ביסודה שיטת המשפט המקובל, והיא פועלת על יסוד שיטה זאת מאז ומתמיד. המצב המשפטי אצלנו דומה ביסודו למצב במדינות המשפט המקובל. כמו שם גם אצלנו יש רגישות של בתי המשפט לזכויות האדם. את החוקה החדשה בדבר זכויות האדם אפשר להפקיד אפוא בידי השופטים הרגילים, שלפי חינוכם כל חייהם השיפוטיים משתייכים לרשות נפרדת שבינה לבין הרשות המבצעת אין חילופי תפקידים. אצלנו כמו בשאר מדינות המשפט המקובל המבנה ההיררכי של מערכת בתי המשפט מעמיד בראשה בית משפט עליון אחד שאליו מתנקזים כל העניינים הקשים, ועל פי עקרון התקדים המחייב הוא מחייב את כל בתי המשפט הנמוכים. זה אפוא המודל שצריך לעמוד לנגד עינינו וזה גם המודל הקיים אצלנו הלכה למעשה. אין לרעות בשדות זרים ואין לייבא מהקונטיננט מודל שאינו תואם את המבנה שלנו ואת ההתפתחות של זכויות האדם אצלנו. המודל הקונטיננטלי של בית משפט נפרד לחוקה יהיה נטע זר בשיטה שלנו, ויש מקום לחשוש שהשתלה כזאת תקעקע את יסודות השיטה הקיימת.

המדינה (Conseil d'Etat). בית המשפט לקסציה אינו כפוף למועצת המדינה, ומועצת המדינה אינה כפופה לבית המשפט לקסציה. מבנה דומה קיים בגרמניה. בראש בתי המשפט הרגילים עומד בית המשפט העליון (Bundesgerichtshof). כן קיימים בתי משפט לעבודה ובראשם בית המשפט העליון לעבודה (Bundesarbeitsgericht), בתי המשפט המנהליים ובראשם בית המשפט המנהלי העליון (Bundesverwaltungsgericht), בתי משפט לביטוח סוציאלי ובראשם בית המשפט העליון לעניינים סוציאליים (Bundessozialgericht) ובתי משפט לתקציב ציבורי ובראשם בית המשפט העליון לתקציב ציבורי (Bundesfinanzhof). מבנה דומה קיים בשאר מדינות אירופה. ממילא מבנה זה מעורר את השאלות בידי מי להפקיד את השיפוט החוקתית והחלטתו של איזה בית משפט תהיה סופית ומחייבת. בהיעדר מבנה פירמידי המעמיד בראש המערכת השיפוטית בית משפט אחד לא היה מנוס מיצירת בית משפט חדש שיעמוד מחוץ למערכות הרגילות של בתי המשפט וישמש קדקוד הפירמידה השיפוטית באופן שפסקי הדין שלו בעניינים חוקתיים יחייבו את כל בתי המשפט. לא היה אפוא מנוס מהקמת בית משפט חוקתי מיוחד.

השיקול האחר קשור למעמדם של השופטים. בתפיסה הקונטיננטלית רואים בשופטים חלק מהבירוקרטיה השלטונית. הם מתמנים לשפיטה בגיל צעיר, עם סיום לימודי המשפטים, בדומה לעובדי מדינה אחרים. קיימת אפשרות של מעבר מתפקיד שפיטה לתפקידי ביצוע. לדוגמה, היום פלוני הוא שופט "יושב" (Juge "dit assis") המכריע בסכסוכים, ומחר הוא שופט "עומד" (Juge "dit debout") המנהל חקירה פלילית. בדרך כלל קיים חשש כי שופטים כאלה - על פי חינוכם, מעמדם, וצורת חשיבתם - אינם מתאימים לשיפוט חוקתי המשקיף במבט רחב על מבנה השיטה ועל עקרונות היסוד ועל פיהם הוא נותן מובן ללשון החוקה.

כל אלה טעמים כבדי משקל להקמתם של בתי משפט חוקתיים מיוחדים במדינות אחדות באירופה. קשה לתאר שיפוט חוקתי במדינות אלו בלא להקמתם של בתי משפט לחוקה. אמנם יש מדינות באירופה - למשל שווייץ ומדינות סקנדינביה - שבהן אין בית משפט חוקתי מיוחד. מכל מקום הנימוקים אשר עמדו ביסוד הקמתם של בתי המשפט החוקתיים המיוחדים באותן מדינות באירופה אינם קיימים בישראל. הניסיון של 53 שנות עצמאות הראה כי שופטי ישראל - ובראשם שופטי בית המשפט העליון - רגישים לזכויות האדם. הם הגנו על זכויות האדם לפני חקיקתם של חוקי היסוד בדבר זכויות האדם והם מסוגלים להגן היטב על זכויות האדם המעוגנות בחוקי היסוד. נראה שמציאות זו דווקא היא המפריעה למקצת הדוגלים בהקמת בית משפט חוקתי מיוחד בישראל. לא השמירה על זכויות האדם - שעמדה ביסוד השיקולים בקונטיננט - היא המונחת ביסוד שיקוליהם אלא ההסתייגות מפני ההגנה הרחבה שנותנים בתי המשפט בישראל

מבתי המשפט האחרים. השופטים ה"רגילים" אינם עוסקים בהכרעות חוקתיות. אלה מסורות לבית המשפט החוקתי. הרחקה זו של החוקה מבתי המשפט הרגילים יכולה להיות בעלת תוצאות קשות. לשופט ה"רגיל" העוסק במשפט אזרחי ופליילי, מנהלי ומסחרי אין זיקה ישירה לחוקה ולזכויות האדם. אופייה ה"בירוקרטי" של השפיטה גדל. זו תוצאה שלילית. החוקה צריכה להיות בנפשו של כל שופט. זכויות האדם צריכות להיות במומחיותו של כל שופט. אסור להפריד בין השופט "הרגיל" ובין זכויות האדם.

ג. יש סכנה שהפוליטיזציה של בית המשפט החוקתי לא תיעצר רק בו. אם אפשר למנות את "אנשי שלומנו" לבית המשפט החוקתי, מדוע לא נמנה את "אנשי שלומנו" לבית המשפט העליון ולבתי המשפט האחרים? כזה הוא ניסיון של ארצות רבות שבהן הפוליטיזציה של השפיטה העליונה הקרינה מעצמה לפוליטיזציה של השפיטה כולה. ארצות-הברית היא דוגמה טובה (או נכון יותר - רעה) לעניין זה. נדרשים איזונים ובלמים חזקים במיוחד ונדרשת מסורת חזקה במיוחד כדי למנוע תופעה זו. כל אלה חסרים אצלנו. אם חלילה יתקבל אצלנו הרעיון של בית משפט חוקתי מיוחד שהמינויים אליו הם בעלי אופי פוליטי - לא יעבור זמן רב ובכל בתי המשפט שלנו - מבית המשפט העליון (שיהא הקרבן הבא) ומטה יהיו המינויים בעלי אופי פוליטי.

בדברי ההסבר להצעות שהועלו ניתן כנימוק עיקרי להקמת בית משפט לחוקה הטעם שדרוש בית משפט לחוקה, משום גישתו של בית המשפט העליון שלפיה חוקי היסוד מהווים חוקה ובית המשפט רשאי לפסוק בחוקתיותו של חוק לפי חוקי היסוד. טעם זה אינו מצדיק את המסקנה בדבר הקמת בית משפט מיוחד לחוקה. ברבות מהארצות יש ביקורת שיפוטית על חוקתיות החוק ואין בית משפט מיוחד לחוקה. ואם מבקשים לייחד בית משפט אחד - ולא כל בית משפט במדינה - שיעסוק בענייני חוקה, אפשר להפקיד עניין זה בידי בית המשפט העליון. הצעה ברוח זו פרסמה הממשלה בשנת 1975.

ד. יש להשאיר את השפיטה החוקתית בידי

בית המשפט העליון

את השפיטה החוקתית בישראל ואת ההגנה על זכויות האדם בישראל יש להשאיר בידי בית המשפט העליון. בית משפט זה רגיש לזכויות האדם. הוא שהכיר בזכויות אדם הלכתיות שלא היו כתובות "עלי ספר" והוא שיפקח ויגן על זכויות האדם המעוגנות עתה בחוקי היסוד שלנו ועל אלה שאינן מעוגנות בו.

לא פעם נשמעת הטענה כי השיפוט החוקתי הוא מטבעו שיפוט על פי ערכים. לפי טענה זו הכרעות ערכיות יש לעשות בבית המחוקקים - המייצג את העם, או בבית משפט חוקתי - שנבחר על ידי נציגי העם. טענה זו בטעות יסודה שכן כל בית משפט - חוקתי או לא חוקתי - עוסק וחייב לעסוק בהכרעות ערכיות. אין משפט בלא ערכים ואין

ג. הקמת בית משפט לחוקה תביא לפוליטיזציה

של השפיטה

מדוע אם כן מבקשים חסידי בית המשפט לחוקה להקים בישראל בית משפט לחוקה? האין הם ערים לשוני בינינו לבין אירופה ולדמיון בינינו לבין מדינות המשפט המקובל? תשובה אפשרית היא שביסוד תפיסתם עומד הרצון למנות בית משפט "ייצוגי", שבו ישבו שופטים המייצגים קבוצות או עמדות פוליטיות. אכן, אחת התוצאות השליליות של הקמת בית משפט לחוקה נוסח אירופה היא שהמינויים בבית משפט כזה הם בעלי אופי פוליטי. המפלגות המיוצגות בפרלמנט ממנות את אנשי שלומן לבית המשפט החוקתי. השופט החוקתי - להבדיל מהשופט המקצועי - נחשב לשופט "פוליטי". תוצאה שלילית דומה קיימת גם בכמה מדינות של המשפט המקובל, למשל ארצות-הברית.

כמובן קשה להבין מדוע יבקשו מפלגות המייצגות מיעוט באוכלוסייה להגשים את הרעיון הזה שעל פיו אנשיהן יהיו תמיד במיעוט. אך קשה גם להבין מדוע מפלגות אחרות נותנות את ידן לרעיון זה, אשר תוצאתו המידית היא פוליטיזציה של הערכאה השיפוטית העליונה במדינה. מדוע לפגוע באחד הנכסים היקרים ביותר שיש למדינת ישראל: מערכת שפיטה מקצועית וא-פוליטית? שיטת המינוי של השופטים בישראל היא מהטובות שבעולם. מדוע להחליפה בכל הנוגע לערכאה השיפוטית העליונה - בית המשפט לחוקה - בשיטת מינוי פוליטית גרועה? שכן זאת יש לדעת: שיטות המשפט האירופיות אינן מרוצות מהאופי הפוליטי של מינוי השופטים לבתי המשפט החוקתיים. רבים מסתכלים על השיטה שלנו בקנאה. מדוע זה נרצה להרוס את אחד הנכסים החשובים שיש לנו שהוא כולו שלנו, והוא נותן לנו יתרון על פני רבות מהשיטות בעולם? מדוע נרצה לשנות את מה שמדינות אחרות רוצות לחקות? ואם טוענים בתשובה שביסוד הקמתו של בית משפט מיוחד לחוקה לא עומדים שיקולים פוליטיים, מדוע לא יתמנו שופטיו בדרך המקובלת למינוי כל השופטים בישראל? ואם כן, מה צידוק יש לבית משפט נפרד לחוקה?

זאת ועוד: בית משפט נפרד לחוקה הוא רעיון רע לא רק מטעמים של פוליטיזציה. לבית משפט נפרד לחוקה יש תוצאות לוואי שליליות והרסניות:

א. יש בו הרס של בית המשפט העליון. בית המשפט העליון חדל להיות בית משפט עליון, שכן בית המשפט החוקתי הוא בית המשפט העליון. בשיטות משפט שבהן לא היה בית המשפט העליון רגיש לזכויות האדם ולא היה מסוגל להגן על המסמך החוקתי המעגן את זכויות האדם - אפשר להצדיק יחס זה לבית המשפט העליון. אך מה צידוק יש ליחס זה במדינה שבה ההגנה העיקרית וההכרה המרכזית בזכויות האדם היא מבית היוצר של בית המשפט העליון?

ב. עם הקמתו של בית משפט חוקתי מוצאות השאלות החוקתיות

להכיר בערכים המשקפים את המורכבות של החברה הישראלית מתוך איזון ראוי ביניהם. זו שיטה טובה וראויה ואסור להחליפה בשיטה של מינויים פוליטיים.

לעתים מעלים את הטענה הזאת: בפרשו את החוקה מגביל בית המשפט את כוחו של המחוקק. בכך משפיע השופט - שאינו נבחר ואינו נושא באחריות לפני בית הנבחרים - על הכרעותיהם של נציגי העם. לפי הטענה, זו תופעה שלילית. כדי להתגבר עליה מן הראוי שהשופטים העוסקים בעניינים חוקתיים - וגם בית המחוקקים עצמו - ייצגו את העם. אין טענה מוטעית מזו. לא בית המשפט מגביל את המחוקק אלא החוקה מגבילה את המחוקק. השופט אינו אלא פרשן נאמן של החוקה. הייצוגיות של המחוקק אינה משפיעה על הצורך בייצוגיות של בית המשפט. בית המשפט דווקא כמכריע אובייקטיבי בסכסוכים לא צריך להיות ייצוגי. עליו להיות עצמאי ואובייקטיבי ולגלות רגישות לערכי המדינה ולצרכיה. זאת ועוד: לטענות אלו בעניין כוחו של בית המשפט בפרשנות החוקה הנשמעות בכמה מדינות ובהן בארצות-הברית, שבהן פירוש שיפוטי לחוקה מצמצם את כוחו של בית המחוקקים בלי שתהיה אפשרות מעשית לשנות את החוקה - אין מקום אצלנו. אם פירוש שנתן בית המשפט העליון להוראות של חוקי היסוד אינו נראה לכנסת, הרי בכוחה - כמי שכווננה את חוקי היסוד - לשנות את חוקי היסוד. גם כאשר יכולת השינוי תהיה קשה מזו המקובלת כיום - שלעתים מסתפקת ברוב רגיל של חברי הכנסת - יש לקוות שלא תהיה קשה מנשוא כמו בארצות-הברית. אכן טענת שווא היא הטענה המועלית אצלנו נגד כוחו של בית המשפט העליון מטעמים של צמצום כוחו של המחוקק, ואין היא אלא יבוא לא מוצלח של טענות משיטות משפט אחרות שאינן תואמות את הניסיון שלנו.

הרעיון בדבר הקמתו של בית משפט מיוחד לחוקה הוא רעיון מסוכן. תוצאתו פוליטיזציה של השפיטה והרס בית המשפט העליון. במרוצת חמישים ושלוש שנים בנתה מדינת ישראל מבנה מפואר של שפיטה עצמאית וא-פוליטית שהביאה לנו את זכויות האדם המוכרות כיום אצלנו. קיים חשש כבד כי הקמתו של בית משפט מיוחד לחוקה תעלה את הכורת על מפעל מפואר זה. יש בכך סכנה ישירה ומוחשית לדמוקרטיה בישראל.

הכרעות במשפט שאינן קשורות בהכרעות ערכיות. כך במשפט החוקתי וכך במשפט ה"רגיל" (הלא חוקתי). כאשר בית משפט "רגיל" קובע שיתוף נכסים בין בני זוג הוא קובע קביעה ערכית (שעניינה שוויון). כאשר בית משפט רגיל קובע כי חוזה בין גבר נשוי לאישה פנויה שלפיו הגבר יתגרש מאשתו ויישא את הפנויה לאישה הוא חוזה הנוגד את תקנת הציבור - הוא קובע קביעה ערכית (שעניינה מוסר ותקנת הציבור). בכל אלה - בין במשפט החוקתי ובין במשפט הרגיל - יש קביעות ערכיות. אין כל אפשרות להוציא את הערכים מבית המשפט. על כן התפיסה שהכרעות ערכיות ייחדו לבית משפט חוקתי היא תפיסת שווא. מי שמבקש לקבוע כי ההכרעות הערכיות ייעשו בידי שופטים "יציגים" המייצגים קבוצות או עמדות סופו שיקבע כי כל שופטי המדינה - בוודאי שופט בית המשפט העליון - כולם חייבים לייצג קבוצות או עמדות. זו הפוליטיזציה של השפיטה בישראל. הטענה שהבעיה היא בהכרעות ערכיות של בית המשפט העליון ממקדת עצמה בטיעון מוטעה, וממילא הפתרון - בית משפט חוקתי - אינו ראוי.

מוסיפים וטוענים שהצידוק לבית המשפט החוקתי הוא בשיטת המינויים הלא נכונה של שופטי בית המשפט העליון. על פי גישה זו, אם תשתנה שיטת המינוי של השופטים בבית המשפט העליון, אפשר יהיה לוותר על הקמתו של בית משפט חוקתי. ייאמר לזכותה של טענה זו שהיא אמיתית: לא שיקולים ענייניים הקשורים בבית משפט חוקתי מצדיקים את הקמתו אלא צורך אחד בלבד - הרצון לשנות את שיטת המינויים לבית המשפט העליון.

המינויים לבית המשפט העליון היו ענייניים (מריטוריים) מיום היווסדו. המועמד הטוב ביותר זכה למינוי. לא היו אלה מינויים מפלגתיים ולא היו אלה מינויים פוליטיים. הגישה המונחת ביסוד המינויים לבית המשפט העליון היא שבית משפט זה אינו גוף ייצוגי ושופטיו אסור להם לייצג את המפלגות בישראל. בכך נבדל בית המשפט מהכנסת. הייצוגיות המאפיינת את הרשות המחוקקת אינה צריכה לאפיין את הרשות השופטת שבה שולטים עקרון המקצועיות, האובייקטיביות והיכולת לשקף את המורכבות של החברה. גם אם השופטים יושבים במגדל שן, והוא שומר עליהם מלחצים פוליטיים, מגדל זה נטוע עמוק בהרי ירושלים ולא באולימפוס היווני. אכן, בית המשפט העליון אינו גוף ייצוגי. אך הוא גוף משקף, ושופטיו צריכים לשקף את המורכבות של החברה הישראלית, את הפלורליזם שלה. הנה כי כן לא ייצוגיות אלא שיקוף. על כן לא נעשה מינוי של שופט שמייצג מפלגה דתית, אך תמיד נעשה מינוי של שופט - לעתים כמה שופטים - הבקיאים במשפט העברי ומאפשרים הכרה של ערכי המשפט העברי, שהרי איננו רק מדינה שערכיה דמוקרטיים אלא גם מדינה שערכיה יהודיים. השינויים החברתיים שעברו על ישראל וההכרה בה כמדינה שערכיה יהודיים ודמוקרטיים השתקפו יפה בפסיקתו של בית המשפט העליון. תורת האיזונים שאימץ אפשרה לו

הרצאה זו תפורסם במלואה בכתב העת "משפט וממשל" של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה, חוברת ו' (תשס"ב).